

РОЗДІЛ XI. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 347.51

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.06.61>

ФОРМУВАННЯ ПРИНЦИПІВ СПРАВЕДЛИВОСТІ І ДОБРОСОВІСНОСТІ В РИМСЬКОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ

Галкевич С.В.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри приватного права
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича
<https://orcid.org/0000-0003-2039-0942>
s.halkevych@chnu.edu.ua

Галкевич С.В. Формування принципів справедливості і добросовісності в римському приватному праві.

Окрім традиційних прийомів аналогії права та аналогії закону, застосування рекомендаційних роз'яснень вищих спеціалізованих судів, у вітчизняній цивілістиці все частіше і частіше актуалізується роль принципів справедливості, добросовісності та розумності, які за своїми властивостями можуть слугувати фундаментальним, універсальним й оптимальним підґрунтям для моделювання рішення по конкретній цивільній справі.

Римське право є джерелом формування правової системи романо-германського типу, в тому числі основою зародження деліктної відповідальності. Деліктні зобов'язання для компенсації потерпілим майнових втрат, завдані вчиненим правопорушенням (делікту), найпершого виду зобов'язань з моменту їх виникнення, запровадили саме римські юристи.

Метою дослідження було здійснення ретроспективного аналізу генезису та розвитку принципів справедливості, добросовісності в римському приватному праві.

В статті здійснено ретроспективний аналіз суті деліктної відповідальності в римському праві, враховуючи періодизацію розвитку останнього: архаїчний період, республіканський період, період імперії. Встановлено, що саме в римському праві вперше можна побачити формування і застосування в правозастосовчій діяльності оціночних принципів: справедливості та добросовісності. Зауважено, що найчастіше принцип справедливості (aequitas) застосовували, коли треба було розв'язати суперечність між установленим застосуванням права і конкретним нестандартним випадком, шляхом розумного примирення обґрунтованих протилежних інтересів в дусі цього правового інституту і вродженого почуття справедливості (aequitas naturalis).

В жодних джерелах римського права немає цілісного закріплення концепції добросовісності. Існування такого оціночного принципу підтверджується лише в правозастосовчій практиці, найчастіше при вирішенні казуальних справ. Констатовано, що в римському праві остаточно не сформовано принципу розумності в тому змістовному прояві, в якому він існує нині. Цей принцип сформувався в подальшій рецепції римського приватного права.

Ключові слова: принципи права, принцип справедливості деліктної відповідальності, принцип добросовісності деліктної відповідальності, принцип розумності деліктної відповідальності, потерпілий, деліквент, правопорушення, деліктна відповідальність.

Halkevich S. V. Formation of principles of justice and good faith in Roman private law.

In addition to the traditional methods of analogy of law and analogy of lex, the application of the recommended clarifications of higher specialized courts, the role of the principles of justice, good faith and reasonableness, which by their properties can serve as a fundamental, universal and optimal basis for modeling a decision based on specific civil case.

Roman law is the formation source of the Romano-Germanic type's legal system, including the basis for the creation of tort liability. Tort obligations to compensate victims of property losses caused by a committed offense (delict), the very first type of obligations since their origin, were introduced by Roman lawyers.

The purpose of the study was to carry out a retrospective analysis of the genesis and development of the principles of justice and good faith in Roman private law.

The article provides a retrospective analysis of the essence of tort liability in Roman law, taking into account the periodization of its

development: the archaic period, the republican period, the imperial period. It was established that the formation and application of evaluative principles: justice and good faith in law enforcement activities, — have firstly appeared in Roman law. It was noted that the principle of justice (aequitas) was most often applied when it was necessary to resolve the contradiction between the established application of the law and a specific non-standard case, through a reasonable reconciliation of justified opposing interests in the spirit of this legal institution and an innate sense of justice (aequitas naturalis).

There is no integral consolidation of the concept of good faith in sources of Roman law. The existence of such an evaluation principle is confirmed only in law enforcement practice, most often when solving casual cases. It was established that the principle of reasonableness in the meaningful manifestation in which it exists today was not finally formed in Roman law. This principle was formed in the subsequent reception of Roman private law.

Key words: principles of law, justice, conscientiousness, reasonableness, victim, delinquent, delict, tort liability.

Постановка проблеми. Римське право є джерелом формування правової системи романо-германського типу, в тому числі основою зародження деліктної відповідальності. Деліктні зобов'язання для компенсації потерпілим майнових втрат, завдані вчиненим правопорушенням (делікту), найпершого виду зобов'язань з моменту їх виникнення, запровадили саме римські юристи. Тому суть деліктної відповідальності в римському праві можна зрозуміти, з'ясувавши питання виникнення та розвитку римського права.

Аналіз даного питання має велике значення в історичному аспекті, а також для сучасного періоду розвитку європейського права, зокрема, в аспекті рецепції всього римського права та його інституту юридичної відповідальності. Очевидно, що питання ґенези юридичної відповідальності свідчить про актуальність дослідження даного питання.

Аналіз наукових джерел. Історико-порівняльні дослідження І.Г. Бабиць, О.Д. Кутателадзе, К.Т. Некіт та ін. експлікують матеріал, важливий для аналізу основних ідей римського приватного права, перспектив та особливостей його рецепції в сучасному зобов'язальному праві України.

Мета дослідження: здійснити ретроспективний аналіз ґенезису та розвитку принципів справедливості, добросовісності в римському приватному праві.

Виклад матеріалу дослідження. Вважаємо доречним застосувати підхід української

професорки С.Д. Гринько щодо періодизації розвитку римського права, яка виділяє три періоди:

1) архаїчний (753–509 рр. до н.е.) – період давнього римського права, що характеризується застосуванням звичаєвого права;

2) республіканський (509–30 рр. до н.е.) – період давнього римського права, а з 451 р. до н.е. – позитивного права, коли в Римі приймаються перші

писані закони (Закони XII таблиць);

3) період імперії (30 рр. до н.е. – 476 р. н.е.) – період єдиного імператорського римського права [2, с. 75].

Архаїчний період римського права характеризується застосуванням звичаєвого права, за яким первісна (кровна) помста визнавалася єдиним наслідком завдання шкоди вчиненням правопорушення, тому не розрізняли приватні й публічні делікти. Державна влада не втручалася у відносини між приватними особами, реагувати на порушені права мав сам потерпілий. Звідси виник інститут помсти. Своєю протиправною поведінкою особистість правопорушника ставала об'єктом помсти, незалежно від складу правопорушення. У такому вигляді виникло поняття відповідальності однієї особи перед іншою. Але це ще не можна назвати зобов'язанням, адже правопорушник підлягає помсті, однак він загалом нічого не повинен потерпілій особі, тобто є відповідальність, проте борг відсутній.

Відносини між порушником і потерпілою особою, могли бути врегульовані без застосування помсти, через угоду: потерпілий відмовляється від помсти, якщо порушник внесе певну плату. Але і в цьому випадку зобов'язання відсутні: якщо порушник не внесе плату, права осіб переходять в стан, що існував до укладення даної угоди (реституція). Також можлива ситуація, коли потерпіла особа після отримання плати наносить шкоду порушнику в якості помсти. У цій ситуації статус правопорушника переходить до особи, яка взяла плату і помстилася, а порушник стає потерпілою особою і отримує право на помсту.

Наступним періодом розвитку римського права став республіканський, який характеризується появою позитивного права. Саме тоді в Римі приймають перші писані закони (Закони XII таблиць близько 451 р. до н.е. та Закон Аквілія близько 286 р. до н.е.).

Держава починає регулювати деліктні відносини і спочатку обмежує, а потім виключає інститут помсти. На його заміну встановлюються штрафи, які сплачуються на користь потерпілої особи. Держава бере на себе обов'язок гарантування потерпілій особі отримання штрафу. Саме тоді виникає обов'язок боргу, а дані від-

носини отримують ознаки зобов'язань: правопорушник зобов'язаний сплатити штраф на користь потерпілої особи. Щоб уникнути хвилі невдоволення від осіб, яким нанесена суттєва шкода, штрафи діють в основному на незначні делікти, а норми римського права перший час носять змішаний і перехідний характер, це можна побачити в Законах XII таблиць. Прикладом є встановлена відповідальність за посягання на особу (*injuria*), вона була різною, в залежності від тяжкості нанесеної шкоди. Якщо було спричинено каліцтво і порушник не примириться з потерпілою особою, то аналогічне діяння вчинялося до порушника. Якщо рукою чи палицею було поламано кістку вільній людині, призначався штраф в 300 асів, якщо рабу – 150 асів. При нанесенні образи призначався штраф – 25. Також варто відмітити норми, що регулювали пошкодження чи знищення чужих речей (*domnum injuria datum*), якщо особа навмисно підпалювала будинок, то її засуджували до смертної кари, якщо дане правопорушення було вчинено з необережності, то винна особа мала відшкодувати шкоду.

«Основний закон» римлян — Закони XII Таблиць — гарантував право на справедливе судові рішення, на захист законом не лише громадянам, але й будь якій людині (чи то перерину, чи то рабу) [6, с. 15].

Постанови XII таблиць відносно підпалу будівель, псування хліба і отруєння полів містить дві санкції, з яких одна кримінальна, друга – цивільна. Однак, застосування і першої, і другої санкції цілком залежить від ініціативи потерпілої особи і можливо не інакше як у формі звичайного приватного позову.

Вже в той час можна побачити закріплення складу цивільного правопорушення, який містить об'єктивні та суб'єктивні умови, наявність яких була обов'язковою для притягнення до відповідальності. Можна зробити висновок, що для притягнення до відповідальності потрібна була наявність юридичного і фактичного складу делікту.

З прийняттям Закону Аквілія, втратили чинність всі закони, що були видані раніше про протиправне завдання шкоди. Свою назву цей закон дістав від імені його ініціатора – плебейського трибуна Аквілія, який захищав інтереси нижчих прошарків населення. Закон Аквілія складався із трьох глав. Основна ідея першої із них фактично була відтворена в Інституціях Гая, а потім і в юстиніанівських Дигестах. Вона зводилась до того, що якщо хтось протиправно вбив чужого раба, чужу рабиню або тварину, то хай буде він присуджений дати власникові стільки міді, скільки становила найвища вартість цього раба в даному році. Друга глава цього закону активного застосування не на-

була, однак слід зазначити, що вона присвячувалася визначенню правових наслідків незаконного звільнення основного боржника від боргів. Третя глава Аквілієвого закону містила норми, відповідно до яких регулювалися відносини, пов'язані із пораненням чужого раба чи тварини, та відносини, пов'язані з протиправним знищенням або пошкодженням чужої речі [4, с. 190].

У період єдиного імператорського римського права було вперше кодифіковано все римське право для створення єдиної правової системи. Таку кодифікацію провів імператор Юстиніан, останній римський правитель (за деякими джерелами перший візантійський правитель). Ці збірники римського права відомі як *Corpus juris civilis*.

Ця кодифікація складається із чотирьох частин: Кодекс (являв собою збірник наказів імператорів), Дигести (витяги з творів римських юристів, які були зібрані з 2 тис. творів 40 юристів), Інституції (офіційний, маючий силу закону підручник римського права), Новелли (168 новел). Найбільше правових норм, зокрема тих, що регулювали деліктні відносини, було встановлено Дигестами Юстиніана, їх можна вважати основою та ядром *Corpus juris civilis*.

Деліктним зобов'язанням присвячена четверта книга Інституцій Юстиніана, в якій серед деліктів закріплено: крадіжку (явну та неявну), насильницький грабіж, шкода завдана рабу або домашній тварині (витяг з Закону Аквілія), протиправні дії. До протиправних дій відносили всі дії, які були вчинені не по праву. До них входили не тільки нанесення шкоди здоров'ю, але і образа. Тут варто відмітити, що, на відміну від Законів XII таблиць, Інституції передбачали тільки матеріальну відповідальність за образу. Окремо виділялись квазі-делікти, в яких часто була відсутня вина особи, яку притягали до відповідальності. Наприклад, якщо шкоду наносили предметом, який було викинуто з будинку рабом або дитиною, відповідальність ніс власник будинку. Також серед нововведень, варто відмітити, що деліктні зобов'язання передбачали сплату штрафу або відшкодування збитків, або поєднання цих двох санкцій.

Саме в римському праві вперше можна побачити формування і застосування в правозастосовчій діяльності оціночних принципів: справедливості та добросовісності.

Поняття «справедливості» виникло у людському спілкуванні саме як моральна категорія, а не правова, як результат формування уявлення людей про поняття добра і зла. Принцип справедливості у римському приватному праві позначався як «*aequitas*» і розглядався як чітка і зрозуміла категорія для повсякденного застосування, орієнтир для життєдіяльності.

Категорія «*aequitas*» в своєму першочерговому значенні розумілась ймовірно, як «рівність». В цьому значенні *aequitas* застосовувалось видатними римськими істориками Тітом Лівієм і Корнелієм Тацитом. Розповідаючи у творі про прийняття Законів XII таблиць, Тіт Лівій, зокрема, підкреслював, що «вони зрівняли в правах всіх (*aequare iura*) - і кращих і гірших. Корнелій Тацит століттям пізніше Лівія в своїх *Анналах* також зазначив: «Децемвіри, які, взявши звідусіль все краще, склали XII таблиць, – остаточний (звід) справедливого права (*finis aequi iuris*)».

У сфері правотворчості справедливість (*aequitas*) допомагала реалізувати важливі економічні, соціальні та етичні моменти, пристосовуючи чинне право до постійно змінюваних умов суспільного життя, зберігаючи його життєздатність. Римський законодавець і претор, формулюючи і застосовуючи норми права, оцінювали ці норми і саму реальність у світлі соціально-етичних цінностей та ідеалів».

З цього приводу Ульпіан зазначав: «По заслугам назвали нас (юристів) жрецьми, бо ми турбуємося про правосуддя, оголошуємо поняття доброго і справедливого, відділяючи справедливе від несправедливого, відрізняючи дозволене від недозволеного... прагнучи до філософії істинної, а не уявної» або «Юриспруденція є позначення божественних і людських начал, наука про справедливе і несправедливе. Таким чином, принцип справедливості був надзвичайно важливим у системі римського приватного права, на нього опиралися римські юристи і претори при здійсненні правосуддя, коли застосування лише правової норми було недостатньо для вирішення конкретної нестандартної ситуації».

Характерною особливістю римського права було те, що воно не лише складалося із позитивно-правових норм, а й містило істотну морально-правову складову, що являла собою набір неписаних звичаїв, які застосовувалися лише до громадян. В античному Римі юридичні принципи взагалі базувалися на таких поняттях, як совість, добропорядність, чесність, повага до інших, людяність, вірність тощо [5, с. 34].

Формуючи свої правові позиції в процесі пристосування норм діючого права до практичних потреб, шляхом тлумачення, юристи не діяли свавільно. Їх діяльність, як і вся правова система давнього Риму, ґрунтувалася на нормах-принципах, зокрема таких, як *aequitas* та *ius naturale*. Поняття «*aequitas*» розуміли як синонім «доцільності», «справедливості» чи «рівності»; його протиставляли старому суворому *ius strictum*, яке не допускало жодних відхилень з огляду на особливості певного конкретного

випадку. *Aequitas* виступав важливим творчим принципом тлумачення і творення римського права. Творчий характер цього принципу проявлявся тоді, коли виникала потреба вирішити колізію між усталеним застосуванням правової норми і конкретним, нестандартним випадком. *Aequitas*, як інстинктивне почуття добра і справедливості, дозволяло і навіть примушувало відступати від вимог формального права в разі, якщо це право не відповідало уявленням про добро і справедливість».

Щодо *ius naturale*, то римські юристи вважали, що у ньому викладений зміст природного закону. У той же час, закони природи, які вони називали «природним розумом» (*naturalis ratio*) є тим об'єктивним розумом, який панує в усьому світі.

Aequitas та *ius naturale* тісно між собою пов'язані. Виникнувши завдяки адаптації ідей грецького стоїцизму до римського права, *ius naturale* у концепціях юристів середньовіччя вже прямо ототожене із *aequitas*. Разом ці категорії стають основами становлення природничо-правової концепції права. Відтак римські юристи класичного періоду, формуючи свої правові позиції, більше зважали на справедливість чи несправедливість норм закону, ніж на формальні його вимоги. У разі, якщо норма закону не відповідала уявленням про добро і справедливість, то з метою урегулювання відносин, допускалося вчинення і *contra legem*. Отож важливими були не лише буква, а й дух закону, не лише форма, а й дійсний намір суб'єкта права [7, с. 49].

Згідно з вченням римських юристів природне право завжди реалізовувало основоположну ідею справедливості. Так, римський юрист Павло трактує суть природного права як цінність справедливості й добра. Римське право втілювало уявлення про справедливість через призму загальнолюдських ідей рівності. Як зазначає Г. Пастушок, римський законодавець і претор, формулюючи і застосовуючи норми права, оцінювали ці норми і саму реальність відповідно до соціально-етичних цінностей та ідеалів. Принцип справедливості мав особливе значення у судочинстві. На нього часто посилалися юристи і претори у нестандартних випадках, коли застосування права було недостатньо аргументоване для позитивного вирішення справи [5, с. 34]. Справедливість у Давньому Римі стала орієнтиром природно-правових цінностей, завдяки яким оцінювалося чинне право на предмет відповідності моральності».

Найчастіше *aequitas* застосовували, коли треба було розв'язати суперечність між усталеним застосуванням права і конкретним нестандартним випадком, шляхом розумного примирення обґрунтованих протилежних інтересів в

дусі даного правового інституту і вродженого почуття справедливості (*aequitas naturalis*). І якщо спочатку *aequitas* охоплює лише окремі випадки, пом'якшуючи *ius*, то й тоді вже має тенденцію розповсюджуватися, узагальнюватися, а згодом переходить у *ius*.

Більше того, *aequitas* виконувало також оціночну функцію стосовно *ius strictum*, котре не допускало жодних відхилень з огляду на особливості того чи іншого життєвого випадку. Це стало можливим завдяки ідеї протиставлення раціонального природного права законіві, благодаті – законіві, користі – праву, притаманній як грецькому так і римському стоїцизму. Відтак, тільки закон, який базується на природному праві, виражає загальне благо як окремого учасника правового спілкування, так і всієї сукупності таких учасників.

Розуміння того, що не все дозволене законом є чесним, що навіть точне

дотримання правових приписів може привести до порушення вимог чесності і справедливості, виражається в такій тезі юриста Гая: «державні міркування не можуть паплюжити природні права» [8, с. 59].

Саме уявлення про справедливість у римському праві стало основною світоглядно-методологічною цінністю у всіх правових системах країн Західної Європи, що зводиться до забезпечення рівних прав перед законом, коли кожен отримує можливість діяти відповідно до прав і обов'язків, адже створюються умови для реалізації таких можливостей [1, с. 139].

Варто відмітити те, що стародавнє квіритське право не містило вимоги добросовісної поведінки і не передбачало негативних наслідків за таку поведінку (наприклад обман або насильство спрямовані на укладення угоди). Історично становлення принципу добросовісності (*bona fides*) починається в республіканський період. Убачається, що вперше питання добросовісності було поставлене 90 року до н.е. у «Справі Манія Курія» (*Causa Curiana*).

До формування класичного римського права, недобра совість (*mala fides*), вина (*culpa*), умисел (*dolus*) позначали одне й те саме – будь яке порушення моралі й права, а поява концепції *bona fides* певним чином пов'язана з розробкою типології вини, кінцевий результат якої згодом і був зафіксований у новітніх підручниках римського права.

Передумовою формування концепції *bona fides* стало закріплення у I ст. до н.е. в судовій практиці *mala fides* із застосуванням ексцепції про злий умисел (*exceptio doli*), яку давала на першій стадії процесу спеціально вповноважена особа – претор. Як злий умисел (*mala fides*), це поняття означало зловживання правом. Незважаючи на певну схожість діяння *mala fides*

потрібно відрізнити від делікту в римському праві, адже на відміну від делікту при зловживанні правом, воля порушника безпосередньо не була спрямована на порушення чужих прав, але таке порушення мало настати за інших умов, під тиском об'єктивних обставин, які і створював зловмисник.

Негативні показники добросовісності як характеристики суб'єктів приватного права застосовувалися при з'ясуванні відсутності в діях відповідних осіб недобросовісності (*mala fides*). Таким чином, добросовісною вважалася, з боку якої не було зловживання правом у двох його основних проявах: зловживання суб'єктивними правами та зловживання об'єктивним правом. Для з'ясування ж самого складу зловживання правом слід було виявити ключові елементи його суб'єктивної сторони – наявність особливих форм вини (*culpa*), до яких належали: злий умисел (*dolus malus*); груба необережність (*culpa lata*); легка необережність (*culpa levis*).

Це підтверджують і конкретні казуси подолання зловживання правом, які наводить у своїх працях Цицерон: спір між Титом Клавдієм Центумалою та Публієм-Кальпурнієм Ланарієм; справа про добросовісність торговця зерном з Александрії, у якій брали участь філософи-стоїки Діоген Вавилонський та Антипатр; спір між Гаєм Канієм та міялою Піфієм.

Потрібно звернути увагу на те, що в жодних джерелах римського права немає цілісного закріплення концепції добросовісності. Побачити існування даного оціночного принципу можна в правозастосовчій практиці, найчастіше при вирішенні казуальних справ.

Так, римські претори – посадові особи, наділені судовою владою – були уповноважені вирішувати спори, які не вкладалися в рамки негнучкого, архаїчного цивільного (квіритського) права, керуючись принципом «доброї совісті». Крім правоформуючої функції, *bona fides* отримала і інші сфери застосування. Так, судді мали можливість використовувати її в якості певного масштабу для контролю і доповнення змісту правових відносин при тлумаченні договорів. Також з її допомогою вирішувались проблеми зловживання правом, виводилися підстави для припинення права вимоги або позбавлення правового захисту деяких вимог. З урахуванням домовленостей сторін обґрунтовувалась наявність додаткових обов'язків, які як би малися на увазі в силу місцевих звичаїв і загальних звичаїв обороту. В результаті подальшого розвитку принцип *bona fides* став служити в якості підстави для виникнення обов'язків крім передбачених нормами формального права і служив допоміжним засобом при тлумаченні формальних норм. З *bona fides* також виводилася обов'язок відшкодування

збитків, що виникають внаслідок дій або утримання від певних дій, які суперечили вимогам чесного обороту або вимог взаємного співробітництва.

Принцип добросовісності набув найбільшого застосування в римському вправі в інститутах добросовісного володіння (*bonae fidei possessio*) та договорів доброї совісті (*bonae fidei contractus*). Для визначення механізму правового захисту добросовісного володіння в римському приватному праві використовувалося таке поняття, як *bonae fidei possessor* – добросовісний володілець і *bonae fidei emptor* – добросовісний покупець.

Принцип розумності прямо не згадується в джерелах Римського права. Як у зв'язку із цим зауважує О.С. Олійник, це зумовлено тим, що принцип розумності реалізовувався у поєднанні з принципом добросовісності з огляду на притаманні їм спільні риси, такі як етичний характер (морально-правова природа), а також те, що вони являють собою певну дозволу або необхідну поведінку учасників цивільних правовідносин [3, с. 232]. З вищевикладеною позицією автора важко погодитись, адже за своїм змістом це є різні поняття, часто розумна поведінка не є добросовісною. Разом із тим, незважаючи на те, що в Римському праві остаточно не було сформовано принципу розумності в тому вигляді, в якому він існує зараз, цей принцип сформувався в подальшій рецепції Римського приватного права.

Висновки. Саме в римському праві вперше можна побачити формування і застосування в правозастосовчій діяльності оціночних принципів: справедливості та добросовісності. Найчастіше принцип справедливості (*aequitas*) застосовували, коли треба було розв'язати суперечність між усталеним застосуванням права і конкретним нестандартним випадком, шляхом розумного примирення обґрунтованих протилежних інтересів в душі цього правового інституту і вродженого почуття справедливості (*aequitas naturalis*).

В жодних джерелах римського права немає цілісного закріплення концепції добросовісності. Існування такого оціночного принципу підтверджується лише в правозастосовчій практиці, найчастіше при вирішенні казуальних

справ. Констатовано, що в римському праві остаточно не сформовано принципу розумності в тому змістовному прояві, в якому він існує нині. Цей принцип сформувався в подальшій рецепції римського приватного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Габаковська Х. Характерні особливості впливу римського права на правові системи Західної Європи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 855. С. 136–141.
2. Гринько С.Д. Формування концепції деліктних зобов'язань у праві Стародавнього Риму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2015. Вип. 34. С. 75–81.
3. Олійник О.С. Особливості реалізації принципів добросовісності, розумності та справедливості в римському приватному праві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2018. Вип. 48. С. 224–235. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/arvchzu_2018_48_24.
4. Основи римського приватного права: підручник / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової та Л.М. Баранової. Х.: Право, 2008. 224 с.
5. Пастушок Г.І. Значення основоположних цінностей римського права для формування правової традиції Європейського Союзу. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. Вип. 8. С. 32–38.
6. Вовк В.М. Римське право і сучасне європейське право. *Порівняльно-правові дослідження*. 2009. № 2. С. 14–20.
7. Федущак-Паславська Г. Interpretatio у діяльності римських юристів. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2016. Вип. 63. С. 46–54.
8. Федущак-Паславська Г.М. Аксіологічна роль AEQUITAS TA IUS NATURALE у правовій системі давнього Риму. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*. 2012. С. 58–59.